

8.1 Expressie

Begin twintigste eeuw gaan jonge Europese avant-gardekunstenaars van het weergeven van de werkelijkheid over op de expressie van het innerlijk. Het expressionisme, zoals de nieuwe stroming heet, ontstaat rond 1900. In die jaren publiceert de Weense psychiater Sigmund Freud zijn theorie over hoe opvoeding en cultuur onze directe driften en emoties wegdrücken, terwijl kunstenaars zich hier juist door laten inspireren. Zij ervaren de heersende regels in de kunsten – zoals kleurenleer, perspectief, ballettechniek of toonladders – als te beredeneerd. Die regels staan directe expressie in de weg. Steeds meer kunstenaars kiezen daarom een eigen stijl die afwijkt van wat ze geleerd hebben. Het gevolg is een groeiende kloof tussen het publiek en de avant-gardekunstenaars. Ook al is de avant-garde progressief, er verandert niet veel aan de positie van de vrouwen in de kunst. De rellerige behoefte van de avant-garde om grenzen te verkennen en te overschrijden, staat ver af van het heersende beeld dat vrouwen zorgen voor het huishouden en het gezin.

- 1899 Freud: *Die Traumdeutung*
- 1911–1914 Kunstenaarsgemeenschap *Der Blaue Reiter*
- 1912 Les Ballets Russes, *L'après-midi d'un faune*
- 1917 Original Dixieland Jazz Band, *Livery Stable Blues*
- 1917 Marcel Duchamp, *Fontein*
- 1919 Intocht *Harlem Hellfighters*, New York
- 1925 *Surrealistisch manifest*

Collectief Bij het expressionisme ligt de nadruk op het rechtstreeks tot uitdrukking brengen van innerlijke drijfveren. Die drijfveren worden, volgens Freud, niet zozeer bepaald door wat je met het verstand kunt weten en meten, maar door het onderbewuste. Expressionistische kunstenaars trekken zich weinig aan van de heersende opvattingen over kunst. Zij proberen hun gevoelens en ervaringen uit te drukken. Het expressionisme kenmerkt zich dan ook door een eigenzinnige en chaotische stijl. In de schilderkunst leidt het tot een grove hantering van verf en kwasten, abstrahering door vervormingen en felle of onnatuurlijke kleuren, en het werken met platte vlakken zonder ruimte en perspectief. Dit valt niet altijd in de smaak van het publiek. Daarom treden de bevlogen, maar onbegrepen kunstenaars in deze tijd vaak als collectief naar buiten. De kunstenaarsgemeenschap *Der Blaue Reiter* is hiervan een voorbeeld. [803]

Interdisciplinair Het expressionisme is een belangrijke stroming in beeldende kunst, dans, theater en muziek. Expressionisten laten niet alleen een getrouwe weergave van de werkelijkheid los, maar storten zich ook op disciplines die vreemd voor hen zijn. Het eerste expressionistische toneelstuk is *Mörder, Hoffnung der Frauen* (1909) en is geschreven door Oskar Kokoschka (1886–1980), die is opgeleid als kunstschilder. Het stuk speelt in een niet nader omschreven prehistorische tijd. De rollen zijn meer dierlijk dan menselijk. In de voorstelling zijn vrouwen en mannen in kampen verdeeld. De mannen zijn idealistische hemelbestormers, de vrouwen zoeken vaste grond en zijn behoudend. De vrouw en man die ieder hun eigen kamp aanvoeren, raken verstrikt in een heftige en gewelddadige haat-liefdeverhouding die leidt tot onderwerping en uiteindelijk moord en doodslag.

Gesamtkunstwerk Kokoschka schrijft *Mörder, Hoffnung der Frauen* als een **Gesamtkunstwerk** met niet alleen tekst, maar ook aanwijzingen voor regie, dans, muziek, beweging en decor. [804] Daar komt in de praktijk niets van terecht tot de componist Paul Hindemith (1895–1963) het stuk in 1919 opnieuw op muziek zet voor een korte opera met choreografie, decor en kostuums van de kunstenaar Oskar Schlemmer (1888–1943). De makers van deze operaversie hebben allemaal als frontsoldaten in de Eerste Wereldoorlog gevochten. Die ervaring versterkt bij hen de behoefte om samen te werken. Bovendien geven de trauma-

tische ervaringen de gewelddadigheden in *Mörder, Hoffnung der Frauen* extra lading. De première in 1921 roept felle reacties op. De opera wijkt op alle fronten af van de heersende smaak en regels. Oerkreten nemen de plaats in van woorden. De muziek klinkt als het loeien van misthoorns. Hoekige gebaren vervangen vloeiende dansbewegingen en de decors zijn abstract. [V801] Een groot deel van het publiek kan er geen touw aan vastknopen. Anderen zijn enthousiast omdat de opera ruimte schept voor allerlei nieuwe vormen van expressie.

Het oerparadijs

Net als kunstenaars uit de negentiende-eeuwse romantiek voelen de expressionisten zich niet thuis in een snel veranderende, gehaaste en geïndustrialiseerde wereld. Ze vinden dat deze veranderingen leiden tot een oppervlakkigheid die belangrijke emoties gevangenhoudt. De expressionisten proberen dan ook niet alleen de donkere kanten van onze psyche te onthullen, maar zijn ook op zoek naar de ongekunstelde oorsprong, naar het oerparadijs.

Isadora Duncan De Amerikaanse danser Isadora Duncan (1877–1927) woont en werkt vanaf 1900 voornamelijk in Europa. Ze maakt de weg vrij voor de expressionistische dans, waarmee ze ongeremd gevoelens kan uiten. De basis daarvoor zijn de meest natuurlijke bewegingen zoals lopen, liggen, rennen en huppelen. Contact met de grond is voor Duncan een voorwaarde voor contact met het eigen lichaam. Daarmee is haar dans volkomen tegengesteld aan de onnatuurlijke academische manier van dansen. Het dansen op blote voeten, de wapperende gewaden en het loshangende haar zijn een onderdeel van die natuurlijke dans. [806] [V802] *La Danse* (1908) van de expressionist Henri Matisse (1859–1954) is mede geïnspireerd op Isadora Duncan. Matisse vertaalt haar soepele ritmische bewegingen in sierlijke lijnen die samen een kring van dansers vormen. Het schilderij is bijna vier meter breed. Om de trefzekere lijnen te tekenen moet Matisse zelf een soort dans hebben uitgevoerd. De kring is niet helemaal gesloten; Matisse en de kijker kunnen zich zo aansluiten bij de dansers. [805]

Faun Vanaf 1909 oogst het balletgezelschap Les Ballets Russes veel succes in Parijs en speelt het een belangrijke rol in de vernieuwing van de theaterdans. In de beginjaren benadrukt de zakelijk en artistiek leider Sergej Diaghilev alles wat er niet Frans is aan zijn dansgezelschap. Hij biedt klassiek geschoold danstalent uit Rusland een podium in Parijs. Daarnaast zoekt Diaghilev samenwerking met avant-gardekunstenaars, wat zorgt voor verrassende voorstellingen. *L'après-midi d'un faune* (1912) van Les Ballets Russes is een geruchtmakende voorstelling op basis van een symfonisch gedicht uit 1894 van de impressionistische componist Claude Debussy

over een dromerige faun (bosgod) omgeven door bosnimfen. De sprookjesachtige decors en kostuums roepen het beeld op van de prehistorie: een wereld zonder mensen. [807] De choreografie van de korte, broeierige voorstelling is van Vaslav Nijinsky (1889–1950), die zelf de hoofdrol danst. Hij benadrukt het dierlijke en primitieve karakter van de faun. Uiteindelijk draait het erop uit dat hij met schokkende heupbewegingen in zijn eentje de liefde bedrijft met een achtergelaten sluijer van een van de bosnimfen. [V803] Deze expressionistische dans breekt met de regels van het klassieke ballet. Kenmerken van expressionistische dans zijn de krachtige hoekige en ritmische bewegingen en de nadruk op zwaartekracht, waardoor vallen, stampen en kruipen onderdeel zijn van de dans. De traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen wordt losgelaten.

Oerwoud *La création du monde* (1923) is een voorstelling van Les Ballets Suédois, een gezelschap van Zweedse dansers dat ook in Parijs is gevestigd. De voorstelling plaatst de schepping van de wereld in de oerwouden van Afrika, vanuit hun opvatting dat de mensheid daar nog één met de natuur is. Danser-choreograaf Jean Börlin (1893–1930) kiest dan ook niet voor academische balletbewegingen, want die suggereren juist afstand van de natuur. Op het toneel voeren de dansers een oerdans uit, verkleed als Afrikaanse goden en dieren. De schilder en beeldhouwer Fernand Léger (1881–1955) maakt de decors en kostuums. Zijn ontwerpen maken sierlijke dansbewegingen onmogelijk. De muziek is van Darius Milhaud (1892–1974). Zijn kennismaking met jazz tijdens een reis door Amerika heeft grote indruk op hem gemaakt. De jazz-invloeden zijn meteen te horen in zijn nieuwe compositie. [V804] De samenwerking van deze kunstenaars dwingt de afzonderlijke disciplines de eigen grenzen te overschrijden. In 2012 maakt de Congolese danser en choreograaf Faustin Linyekula (1974) een herschepping van het ballet, aangevuld met twee nieuwe dansen. Hij bekritiseert hiermee de oorspronkelijke voorstelling, waarin een naïef beeld van een paradijselijk en exotisch Afrika wordt gegeven: 'en dat in een tijd dat de kolonialisten hun exploitatie en onderdrukking van Afrika juist uitbreidden'.

Onderhuids

Volgens Sigmund Freud houden mensen dierlijke driften en verlangens – die vaak van seksuele aard zijn – goed onder controle. Om deel te nemen aan de samenleving, moet dat ook. Als therapeut onderzoekt Freud juist de momenten waarop die controle wegvalt. In 1899 verschijnt zijn bekendste boek: *Die Traumdeutung* (De droomduiding). Hierin doet hij verslag van de duistere wereld die in dromen opduikt. Die wereld boeit expressionistische kunstenaars.

Nachtmerrie In *Erwartung* (1909), een korte opera van Arnold Schönberg (1874–1951), is de invloed van het werk van Freud duidelijk te zien. Het libretto is gebaseerd op een aanval van waanzin zoals die in de praktijk van Sigmund Freud vaak langskomt. Een verwarde vrouw dwaalt 's nachts door een ondoordringbaar bos, op zoek naar haar geliefde. Alles in het donker jaagt haar schrik aan. Ze hallucineert en is bang. Schönberg geeft het publiek in *Erwartung* een inkijk in de binnenwereld van deze vrouw. Het verhaal van de opera is even onlogisch als een droom. Aan het einde vindt de vrouw haar vermoorde geliefde, maar er wordt niets uitgelegd. De moord wordt niet opgehelderd. Heeft zij zich alles verbeeld? [808]

De muziek van *Erwartung* is expressionistisch, klinkt nerveus, schiet alle kanten op en is verwarrend als een uitbarsting van emoties. De compositie heeft geen gangbare opbouw, maar verklankt een ononderbroken stroom van associaties. De melodie is moeilijk te herkennen en er zijn voortdurend tempowisselingen. Dat maakt deze opera een ongrijpbare luisterervaring. Schönberg brengt met zijn manier van componeren een revolutie in de muziek teweeg. Tot dan toe schreven componisten vanuit één toonsoort, waarin alle noten een vaste plaats hebben ten opzichte van de grondtoon, de tonica. Schönberg heeft dit ordeningsprincipe op en schrijft atonale muziek. Hij kiest zijn tonen voortaan uitsluitend op hun expressieve kracht en niet langer op basis van hun plaats in de harmonie. [V805]

Egodocument Schönberg schrijft later dat *Erwartung* in *slow motion* laat horen wat er gebeurt in een seconde van opperste opwindning. Hij schrijft het stuk niet op grond van eigen ervaringen, maar ontleent het verhaal aan de praktijk van een psychiater. Egon Schiele (1890–1918) is een voorbeeld van een kunstenaar die zonder schaamte wel zijn eigen psychische problemen etaleert. Zijn zelfportretten laten zich lezen als een soort *timelapse* op weg naar uitputting en de dood. Voor de affiche van een solo-expositie in 1915 – tijdens de Eerste Wereldoorlog – schildert hij zichzelf als de gemartelde Sint-Sebastiaan die van alle kanten met pijlen wordt beschoten. Misschien voelt hij aan dat hij zich kort na het maken van dit zelfportret als soldaat moet melden aan het front. [809]

Moord In 1928 gaat in New York *Machinal* van Sophie Treadwell (1885–1970) in première. Treadwell schrijft deze voorstelling nadat ze dagenlang het proces tegen Ruth Snyder heeft bijgewoond. Snyder heeft haar man vermoord en is de eerste vrouw die geëxecuteerd wordt op de elektrische stoel. In het stuk voert Treadwell haar op als 'de jonge vrouw' die gaandeweg de normen loslaat die de moderne, geïndustrialiseerde wereld haar opdringt. Ze trouwt met tegenzin, eet met tegenzin en lijdt aan een postnatale depressie. Na een korte buitenechtelijke affaire besluit ze dat ze zo niet verder wil. Ze vermoordt haar man om 'vrij te zijn'. Treadwell wil dat in het stuk typemachines continu ratelen, telefoons rinkelen en de metro doorraast. [810] Uit deze machinale wereld probeert de jonge vrouw te ontsnappen, wat overigens mislukt, gezien haar machinale executie op de elektrische stoel. Kenmerkend voor het expressionistische theater is dat de voorstelling geen realistisch verslag is van wat er gebeurt, maar een fragmentarische mix van korte scènes. Het decor is abstract en de personages blijven naamloos, zodat duidelijk is dat het niet specifiek om deze moord gaat. Het spel is overdreven, teatraal met grote gebaren en stemverheffing. Treadwell wil dat de belichting en het toegevoegde geluid sluimerende emoties opwekken en het publiek wakker schudden. Als feministe probeert ze bij het publiek begrip te kweken voor vrouwen die op veel fronten beknot worden in hun ambities. [V806]

Hoekig

De vormgeving van het expressionisme is vaak hoekig. Er is geen plaats voor detaillering, krullerige versieringen en afgewogen kleurovergangen. Een expressionistisch werk mag verontrustend zijn en pijn aan je ogen of oren doen. Die hoekige rauwheid is herkenbaar in schilderkunst, film, muziek en theater, maar de verandering die het expressionisme teweegbrengt, is ook goed te zien bij de theaterdans.

Stampvoeten De danspassen in *Le sacre du printemps* (1913) van Les Ballets Russes zijn niet sierlijk zoals in het klassieke ballet. [811] Vaslav Nijinsky maakt voor dit ballet een abstracte choreografie met veel dansexpressie. De rituele dans eindigt met het offeren van een maagd, die moet dansen voor de zonnegod tot de dood erop volgt. In *Le sacre* zien we geen danseressen die gewichtloos over de dansvloer lijken te zweven. Nijinsky bedenkt hoekige danspassen, met ingedraaide beenposities, stampende voeten en lichamen die zich ter aarde storten. Hier wint de zwaartekracht. [V807]

Igor Stravinsky (1882–1971) componeert voor dit ballet abstracte muziek, geïnspireerd op Russische volksmuziek. In tegenstelling tot bijna de hele westerse muziektraditie, legt Stravinsky niet de nadruk op melodie, maar op complexe, onregelmatige ritmes. Vernieuwende akkoorden stapelt hij op elkaar tot een enorme uitbarsting van geluid. Uit de voorstelling spreekt het verlangen van de avant-garde naar het ‘primitieve’, in dit geval het boerenplatteland in Rusland. Dit komt overeen met de modieuze voorliefde van expressionisten voor Afrikaanse maskers uit volkenkundige musea. Het idee dat alle vooruitgang sinds de industriële revolutie heeft geleid tot het verlies van de puurheid in de mens, wordt gedeeld in veel Europese steden. Dit beïnvloedt de westerse blik op landen en mensen ver weg en overzee.

Schots en scheef *Das Cabinet des Dr. Caligari* (1920) van regisseur Robert Wiene (1873–1938) is een schoolvoorbeeld van de korte bloeiperiode van de expressionistische film. [812] De film wordt ook wel gezien als de eerste horrorfilm. Dr. Caligari laat zijn slaapwandelaar Cesare als kermisattractie

alles doen wat hij hem opdraagt. Ook als dat het plegen van een moord is. Tegelijkertijd is dr. Caligari directeur van een psychiatrische inrichting waarin de overige personages patiënt zijn. Het verhaal maakt een chaotische indruk door de vele flashbacks. Opvallend zijn de geschilderde decors. Muren, ramen, deuren, trappen, vloeren ... alles staat schots en scheef. Er is geen poging gedaan om het er echt uit te laten zien. Ook de grote lichtdonkercontrasten en het overdreven spel bepalen het expressionistische karakter. [V808]

Dodendans Veel expressionistische kunst heeft de dood als thema. De Eerste Wereldoorlog met zeventien miljoen slachtoffers en vervolgens de Spaanse griep met wereldwijd zeventig miljoen doden maken dit thema urgent. De Duitse choreografe Mary Wigman (1886–1973) maakt in 1921 *Totentanz I* op de muziek van het symfonische gedicht *Danse Macabre* (1875) van Saint-Saëns. Een tweede versie, *Totentanz II*, uit 1926 maakt ze op muziek van Will Goetze. Beide dansen verwijzen naar de dodendans die bekend is uit middeleeuwse illustraties en wandschilderingen. Vooral in *Totentanz II* is de expressionistische danstechniek te zien die Wigman *Ausdruckstanz* noemt. De dansbewegingen, waaronder knielen, hurken, vallen en kruipen, sluiten niet aan bij de voorgeschreven regels van het academische ballet. De maskers en wijde mantels vergroten het verschil met het klassieke ballet nog eens en dwingen de choreograaf tot onbekende dansbewegingen om uitdrukking te geven aan het verhaal. [813] [V809]

Voor de Walt Disneystudio's maakt Ub Iwerks (1901–1971) de animatiefilm *The Skeleton Dance* (1928). [814] Anders dan de avant-garde richt Disney zich op de massa en veroverd zo een vaste plek in de snel opkomende filmindustrie. *The Skeleton Dance* (1929) is de eerste van de *Silly Symphonies*, een reeks korte animatiefilmpjes waarin volop geëxperimenteerd wordt met nieuwe animatietechnieken en de combinatie van muziek en animatie. [V810] De reeks geldt als stijloefening voor lange – maar wat minder sensationele – animatiefilms waarvan *Snow White and the Seven Dwarfs* in 1937 de eerste is.

De jazzmuziek ontstaat rond 1900 in New Orleans uit een mix van verschillende muzikale culturen. Jazz is expressief met veel ruimte voor improvisaties. In korte tijd wordt de expressieve jazz razend populair bij de Amerikaanse jeugd, maar ook onder avant-gardekunstenaars in Europa.

New Orleans Storyville, de rosse buurt van New Orleans, is een smeltkroes van culturen. Afstammelingen van West-Afrikaanse tot slaaf gemaakten wonen er naast immigranten uit Frankrijk, Engeland, Spanje en Mexico. Dat zorgt voor een uitwisseling van muziekstijlen: *worksongs* van de katoenvelden, *spirituals* uit de kerkdiensten, *blues* van het platteland, *ragtime*, marsmuziek en Europese muziek. [V811] In de latere jazz klinkt deze muziek door, zoals de opzettelijk vervormde noten (*dirty intonation*) van de blues. De muzikanten die in de cafés van Storyville spelen, mixen alle invloeden tot de *New Orleans-jazz*. Deze kenmerkt zich door collectieve improvisatie. De belangrijkste instrumenten zijn kornet, trompet, trombone, klarinet, saxofoon, banjo, tuba en drums. In 1917 verschijnen de eerste grammofoonplaten met jazzmuziek. De slavernij is afgeschaft, maar er bestaat nog wel rassenscheiding. Het is dan ook ondenkbaar dat witte burgers door zwarte muzikanten gespeelde jazzmuziek kopen. De eerste jazz-hit, *Livery Stable Blues*, wordt dan ook gespeeld door de witte *Original Dixieland Jazz Band*. [V812] Deze witte variant op New Orleans-jazz heet voortaan *dixieland*.

Verspreiding jazz In New Orleans verdient Louis Armstrong (1901-1971) overdag zijn geld als kolendrager, lompenverzamelaar of melkman. 's Avonds speelt hij kornet in de beste bands in de rosse buurt Storyville. Als Storyville in 1917 wordt gesloten, trekken veel muzikanten, onder wie Armstrong, naar Chicago. Hierdoor ontstaat eind jaren twintig een eigen *Chicago-stijl*. De gitaar en de contrabas vervangen de banjo en de tuba en er komt meer ruimte voor individuele solo's, zoals te horen is in *Basin Street Blues* (1928) van Louis Armstrong and his Hot Five. In dit nummer improviseren de vijf muzikanten elk met een eigen solo, met Armstrong op trompet als absolute ster. [815] [V813]

Het muziekkorps van het Amerikaanse 369ste Regiment, dat vanaf 1 januari 1918 meestrijdt in de Eerste Wereldoorlog, introduceert jazz in West-Europa. De bijnaam van dit regiment is *The Harlem Hellfighters* en het unieke is dat alle soldaten ervan zwart zijn. Het regiment heeft een eigen muziekkorps, onder leiding van James Reese Europe (1881-1919), een voormalige jazzband-leider. Onmiddellijk na aankomst in Brest speelt het korps een swingende versie van het Franse volkslied. De Fransen kijken hun ogen uit en herkennen de melodie maar met moeite. Later in 1918 treedt deze *marching band* overal op, zowel voor de frontsoldaten als voor Franse burgers. [816] [V814]

Harlem Renaissance Na de oorlog worden de Hellfighters als helden in New York verwelkomd met een enorme *ticker-tape parade*. Dit geeft een boost aan de *Harlem Renaissance*, zoals het groeiend zelfvertrouwen van de zwarte gemeenschap in deze tijd wordt genoemd. Deze renaissance ontstaat in een periode waarin veel zwarte Amerikanen van het platteland naar de steden trekken. Jazz, als herkenbare eigen muziek, bevordert saamhorigheid en trots. De politieke bewustwording leidt verder tot een eigen Afro-Amerikaanse theatercultuur: *about us, by us, for us* en *near us*. Het succes van *bigband*-orkesten is ook een onderdeel van de *Harlem Renaissance*. In de jaren dertig worden de jazzbands groter. Ze bestaan vaak uit wel twintig muzikanten, onderverdeeld in secties: trompetten, trombones, saxofoons en een ritmesectie. Deze orkesten ontwikkelen de nieuwe *swingstijl*, waarin de achtste noten afwisselend lang-kort-lang-kort gespeeld worden. Hierdoor ontstaat een stuwend ritme dat zeer dansbaar is. Doordat de bigbands groter worden, ontstaat er meer behoefte aan uitgeschreven muziek. Componist, pianist en orkestleider Duke Ellington (1899-1974) is een meester in het arrangeren voor orkest. Hij experimenteert met nieuwe akkoordenschema's en schrijft voor verrassende instrumentale combinaties. Zo krijgt zijn muziek een vernieuwende klankkleur. In zijn composities wisselt hij uitgeschreven, georkestreerde passages af met geïmproviseerde solo's, die de bandleden de ruimte bieden om hun individuele talenten te laten horen. Vanachter zijn vleugel dirigeert The Duke zijn muzikanten. [817] [V815]

Absurd

Na de Eerste Wereldoorlog worden dada en het surrealisme belangrijke vernieuwende stromingen in de westerse kunstwereld.

Voor surrealisten is de wonderlijke wereld van dromen die Freud analyseert een inspiratiebron. Freud zelf is niet positief over dada en het surrealisme: waanzin moet je niet koesteren, maar met therapie bestrijden.

Dada In 1918 eindigt de Eerste Wereldoorlog. In vier jaar tijd vallen er in deze oorlog maar liefst zeventien miljoen doden. Halverwege de Eerste Wereldoorlog ontstaat de kunststroming dada in het neutrale Zwitserland. Dada wijst idealen af, want die zijn misbruikt om een hele generatie naar het front te sturen. De dadaïsten willen geen boodschap overbrengen en bannen elke logische redenering uit. Ze bejubelen absurdisme, toeval, amateurisme en kinderlijke spontaniteit. In 1917 exposeert Marcel Duchamp (1887–1968) een omgekeerd urinoir als readymade in een museumzaal: *Fountain*. [818] Het wordt een sleutelwerk in de kunstgeschiedenis. Het roept de vraag op of iets ook kunst is als de kunstenaar het niet zelf heeft gemaakt (Duchamp kocht het urinoir gewoon in een sanitairwinkel) en of alleen het idee telt. Kenmerkend voor de avant-garde in die tijd is de samenwerking tussen en het verweven van kunst-disciplines. *Relâche* (1924), een dada-revue met sketches, dans en film, is hier een voorbeeld van. De titel betekent 'afgelast', alsof de echte voorstelling niet door kon gaan. Het ballet, verzorgd door Ballet Suédois, laat een danseres met baard zien. Op het toneel is permanent een brandweerman in de weer met een watergietertje. [819] Beeldend kunstenaar Francis Picabia (1879–1953) en componist Erik Satie (1866–1925) stellen het programma samen en spelen ook de hoofdrollen in de film. Ondanks de bewust amateuristische voorstelling, klinkt de muziek van Satie professioneel. Ze geldt als voorbeeld voor latere filmmuziek door de manier waarop de filmmontage en het ritme van de muziek elkaar versterken. Satie gebruikt flarden van bestaande melodieën, waaronder soldatenliedjes. Het aan elkaar plakken van de fragmenten zouden we tegenwoordig een mix van samples noemen. [V816]

Cadavre exquis Volgens de psychoanalyse van Freud worden dromen gestuurd door het onbewuste. Het analyseren van dromen, waarin wetten van logica en gezond verstand niet meer gelden, is een van de technieken van de psychoanalyse. André Breton, de bedenker van het surrealisme, leert de psychoanalyse kennen bij de behandeling van getraumatiseerde soldaten in de veldhospitelen aan het front. Gefascineerd roept hij in een manifest kunstenaars op in hun werk hallucinaties en dromen te verbeelden en te kiezen voor 'surrealiteit' boven de direct zichtbare realiteit. Zo ontstaat in 1924 het surrealisme. Om hun verbeelding te stimuleren grijpen surrealisten naar drank en drugs en bedenken ze de spelvorm *cadavre exquis*. Hierbij worden losse woorden willekeurig gecombineerd tot zinnen. Zo is ook de 'dichtregel' ontstaan waaraan de techniek zijn naam ontleent: '*le cadavre exquis boira le vin nouveau*' (het voortreffelijke lijk zal de nieuwe wijn drinken).

In plaats van woorden kun je ook objecten onlogisch combineren. De surrealistische mode van Elsa Schiaparelli (1890–1973) is hiervan een voorbeeld. [820]

Theater van de wreedheid Een van de opmerkelijkste theatermakers van het surrealisme is Antonin Artaud (1896–1948). Hij richt in 1932 het theater van de wreedheid op, gericht op het wakker schudden van het onderbewustzijn bij het publiek. Volgens Artaud is niets zo zinloos als het naturalistische theater en de Stanislavski-methode. In plaats daarvan zou een voorstelling een soort ceremonie moeten zijn om bij spelers en publiek het onderbewustzijn te activeren. Artaud put zijn auteurs uit met fysieke trainingen, laat ze onderling echt vechten en elkaar uitschelden. Hij wil daarmee bereiken dat acteurs hun rationele controle kwijtraken en spelen vanuit het onderbewuste. Het publiek op zijn beurt wordt overrompeld door heftige gebaren, oerkreten, beelden van geweld met licht- en geluidseffecten die zonder ophouden schrik aanjagen. Tekst speelt in de voorstellingen van Artaud een bijrol. Dada, het surrealisme en Artaud in het bijzonder zijn van grote invloed op de avant-garde en de conceptuele kunst na de Tweede Wereldoorlog.